

- Зеленин // *Отечественная история*. – 1994. – №2.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6336.
9. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 20. – Спр. 6342.
10. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 6. – Спр. 285.
11. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 20. – Спр. 6343.
12. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 16. – Оп. 28. – Спр. 19.
13. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 4. 1934 -1936/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.* – М., 2002.
14. Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу/ С. В. Кульчицький// *Український історичний журнал*. – 2003. – №5.
15. *Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927 – 1935.* – М., 1957.
16. ЦДАГО України. – Ф.1.– Оп. 20. – Спр. 7180.

І. В. Сушик

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Для України, історично землеробської держави, де аграрний сектор у різні часи був одним із ключових у розвитку економіки, надзвичайно важливим є формування всебічно обґрунтованої, цілеспрямованої та конструктивної аграрної політики, яка б за своєю логікою та принципами не лише відповідала курсу на прискорену трансформацію економічної системи країни, але й була її провідною ланкою.

Відродження українського села має стати пріоритетним напрямом соціально-економічних перетворень на сучасному етапі. Врахування історичного досвіду та наукове узагальнення як позитивних результатів, так і прорахунків попередніх років, у тому числі повоєнних, допоможе пробудити громадянський інтерес до проблем села, сконцентрувати зусилля на виведенні його з кризового стану.

Тема аграрної історії повоєнних часів цікава як вітчизняним, так і зарубіжним дослідникам. Значний науковий інтерес у цьому плані становлять праці В. Барана, В. Даниленка, В. Нечитайла, Б. Яроша. Колективна двотомна „Історія українського селянства”, за редакцією академіка В. Смоля, що вийшла в останні роки, підсумовує вже напрацьовану тематику.

Враховуючи складність і суперечливість аграрних перетворень на Волині у 40-50-ті роки минулого століття, автор публікації має на меті проаналізувати повоєнне становлення сільського господарства Волині, його інтеграцію в загальносоюзну систему, дослідити зміст, шляхи, методи, а також темпи колективізації краю.

У перші повоєнні роки сільське господарство Волині перебувало у вкрай складному становищі. З одного боку, воно зазнало значних втрат, нанесених війною, з іншого – потрапило у повну економічну залежність від центру, який і скеровував увесь відбудовчий процес щойно звільненого від фашистської окупації краю. Реалізацію швидкісних планів радянської влади стосовно аграрного сектора

гальмувала ситуація, що склалася тут після вигнання фашистів. Село було повністю виснажене й зруйноване.

На Волині ці втрати були особливо помітні. Пограбовано й знищено майже 378 колгоспів, в тому числі: 1087 виробничих, 545 тваринницьких, 1365 інших господарських приміщень, 708 житлових будівель. Повністю зруйновано 30 МТС, а належні їм 348 тракторів, 23 комбайни, 2 тис. одиниць сільгоспмашин – знищені або вивезені до Німеччини [1, 5]. Найбільше постраждали особисті господарства селян, де загальна сума збитків сягала понад 6,5 млрд. крб. Колгоспному господарству завдано шкоди на суму 836 млн. крб.

Для відбудови аграрного сектора Волині у перші повоєнні роки необхідно було вирішити два взаємопов'язаних завдання: в організаційно-господарському плані – завершити побудову радянської колгоспно-радгоспної системи, в соціально-економічному – реанімувати сільське господарство і вивести його щонайменше на довоєнний рівень.

З огляду на це, протягом 1944-1945 рр. влада ще не ставила питання про негайне відновлення довоєнних колгоспів і про широку роботу зі створення нових. Вона змушена була враховувати прихильність селян до індивідуального господарювання, бо саме в руках селян-одноосібників зосереджувалася більша частина земель, худоби, сільськогосподарського інвентаря.

Так, у Локачинському районі на 1946 р. колгоспів ще не було, а одноосібних господарств нараховувалось 5802, в користуванні яких перебувало 46965 га землі. У Любомльському районі на 1946 р. було організовано 2 колгоспи: ім. Сталіна у с. Скиби, який об'єднував 39 дворів загальною площею земельного масиву 347 га (27%), і колгосп ім. Леніна у с. Штунь, що об'єднував 17 дворів, загальною площею приблизно 100 га, що становили 1% від загального масиву району. Обидва колгоспи користувалися лише 292 га орної землі, що становило 1,7%, під сінокосами було 44 га (0,5%) [2, 68,56].

Більшість робочої худоби на 1946 р. у Любомльському районі була зосереджена в руках одноосібників. Наприклад, вони мали 2580 коней, водночас колгоспники – лише 21 коня. Відповідно ВРХ – 5550 одиниць і колгоспи – 30 од., свиней 5257 і 26 одиниць [3, 56]. Якщо у 1946 р. поголів'я ВРХ в одноосібних господарствах складало 195,2 тис. голів, свиней – 74,2 тис. голів, овець та кіз – 100 тис. голів, коней – 119,2 тис. голів, то у 1953 р. відповідно 200,9; 97,6; 70,5; 0,7 тис. гол. Колгоспи ж у 1946 р. володіли 0,2 тис. голів ВРХ, у 1953 р. – 154,4 тис. гол.; свиней у 1946 р. мали 0,1 тис. голів, у 1953 р. – 96,0 тис. гол. [4, 99-102].

Крім значної частини худоби одноосібники мали в користуванні великі земельні площі. Так, в Іваничівському районі на 1946 р. був лише один колгосп, який об'єднував 44 господарства, які володіли лише 0,7% земельної площі і 7280 одноосібних господарств, у користуванні яких було 71,6% від загальної кількості земель [5, 35].

Таким чином, у перші повоєнні роки (1944-1947 рр.) на Волині земля й худоба були зосереджені в руках селян-одноосібників, а колгоспи лише починали організовуватись і ще не набули масового характеру. Радянська влада очікувала, сподіваючись, що селянство добровільно прийде до колгоспної системи

господарювання. Але так не сталося, і тоді було взято курс на суцільну колективізацію з усіма її наслідками.

Радянізація Волині повоєнної доби супроводжувалася повним нехтуванням її історичних особливостей. Стратегічна мета перетворень у сільському господарстві передбачала ліквідацію приватної власності на землю, суцільне кооперування – через колгоспи – селянських господарств для утвердження тоталітарних виробничих відносин і викачування ресурсів з села, переборення „приватновласницької психології” селянина та перетворення його у наймита держави. Отже, будь-якої альтернативи економічним змінам на селі не висувалося: партійні та радянські органи дотримувалися курсу на неодмінну колективізацію. Тоталітарній системі вона служила зручним і до того ж випробуваним засобом економічного та політичного закабалення сільських трудівників.

Форсоване кооперування селянства західних областей розпочалося лише з другої половини 1947 р. У перші повоєнні роки (1945-1947 рр.), як зазначалося вище, радянська влада, зважаючи на сильне протистояння ОУН-УПА, певною мірою намагалася завоювати у селян авторитет, враховуючи їх прихильність до індивідуального господарювання. Лише в 1947-48 рр., після того, як радянський режим подолав опір ОУН-УПА, він міг на повну силу розпочати колективізацію.

Для привернення на свій бік селянства, насамперед його бідняцьких і середняцьких верств, радянські та партійні органи в аграрній політиці вдавалися спочатку до незначних тактичних поступок. Так, відразу після остаточного завершення війни земля, відібрана гітлерівцями у селян, знову поверталася селянським господарствам. Такий крок, безперечно, був позитивно зустрінутий більшістю селян.

Ще одним кроком держави щодо завоювання симпатій у частини західноукраїнських селян була й така акція, як надання безкінним господарствам на пільгових умовах певної кількості коней. Зокрема, на Волині таким господарствам було передано 4 тис. коней [6, 189]. На пільгових умовах надавався й кредит. Він виділявся на тривалий термін селянам, інвалідам війни, робітникам і службовцям МТС для будівництва житла та господарських будівель, придбання худоби й сільськогосподарського реманенту тощо. У зазначений період держава здійснювала допомогу селянам і шляхом надання насінневої позики. У 1945 р. селянським господарствам, що найбільше потерпіли у війну, а також поодиноким колгоспам, що відновили роботу, було надано 25,6 тис. тонн насінневої позики, у 1946 р. – 34,3 тис. тонн [7, 92].

У перші повоєнні роки радянська влада розвивала в західних областях України традиційні, хоч і надзвичайно примітивні, форми виробничої селянської взаємодопомоги: земельні громади, кінні супряги, громадські кузні, пункти очищення і протруювання зерна, насінневі фонди, а також тимчасові форми праці, в основному для громадських потреб: догляд за ставками, садами, лісами, луками, будівництво доріг, мостів тощо.

Як бачимо, найпростіші форми кооперування селянства відіграли певну позитивну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва. Однак існування земельних громад та інших форм

виробничого об'єднання на селі було тимчасовим явищем. Вони дозволялися державною владою лише з огляду на те, що повинні були відіграти роль перехідної ланки до єдиної і всеохоплюючої форми тогочасного об'єднання селянства – колгоспів.

Створені громадами матеріальні цінності використовувалися згодом для формування і зміцнення економічної основи колгоспного виробництва. Радянське керівництво вважало колгоспи найвищою формою кооперування селян, тому альтернативи існувати не могло. Всі інші форми кооперування оцінювалися лише як окремі стадії підготовки до колективізації.

Таким чином, у перші повоєнні роки партійні та радянські органи в аграрній політиці вдавалися до окремих тактичних заходів, які позитивно, хоча й не без застережень, сприймалися західноукраїнським селянством, зокрема, бідняцьким та середняцьким. Проте загалом у післявоєнний період тут було закладено однобокий, безальтернативний та безперспективний шлях розвитку сільського господарства. Водночас з такими поміркованими кроками влада, відразу ж після свого утвердження, почала здійснювати низку рішучих дій, які незабаром показали справжнє ставлення тоталітарної системи до селянства.

Першочерговим завданням було створення елементарної економічної основи колгоспів. Однак селянство, з якого формувалися колективні господарства, було надзвичайно слабким. Колгоспи поповнювалися сільською біднотою, яка практично не володіла належним майном виробничого сільськогосподарського призначення, а отже і не мала особливо що втратити при вступі в колгосп.

На початкових етапах колективізації села певна незначна частина біднішого селянства сподівалася, що колективна форма господарювання за державної підтримки стане економічно вигіднішою, ніж їх власне індивідуальне господарство, в якому через економічну слабкість та відсталість часто неможливим було успішне ведення справ. Однак в основі цієї тенденції лежала традиційна неспроможність частини бідняків вести справи у власному господарстві. Результатом такої неспроможності було прагнення приєднатися, навіть не зважаючи на часткову втрату господарської самостійності, до сильнішої структури, яка б взяла на себе організаційно-виробничі турботи, відповідальність за кінцеві результати господарювання та забезпечила їх прожитковий мінімум.

Ситуація на селі ще більше ускладнилася з приходом у березні 1947 р. на посаду Першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича, який вважав одним із головних завдань на селі – виконання планів і взятих перед Сталіним зобов'язань із хлібозаготівлі. З червня 1947 р. було прийнято постанову „Про порядок заготівель сільськогосподарських продуктів у куркульських господарствах Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської та Чернівецької областей УРСР”, в якій норми обов'язкових платежів державі сільськогосподарськими продуктами для селян, визначених куркулями, порівняно з іншими селянськими господарствами, збільшувалися на 50 відсотків, а терміни виконання завдань скорочувалися від трьох до одного місяця. Заборонялося надавати такої категорії населення будь-які пільги з платежів,

вживалися заходи проти фіктивного поділу цих господарств [8, 43-44].

23 серпня 1947 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову „Про оподаткування селянських господарств західних областей УРСР”, якою вводився прогресивний податок для куркульських господарств залежно від їхніх прибутків. Так, при доходах до 10 тис. крб. на рік встановлювалися надбавки до податку в розмірі 50%, при доході у 15 тис. крб. – 75%, а понад 15 тис. крб. – 100% [9, 170]. У результаті такої податкової політики у 1947-1948 рр. була підірвана економічна сила тієї частини селянства, яка зараховувалася до куркульства.

Одночасно з виконанням головного завдання – відновлення колгоспів, які існували до війни – форсувалося створення колективних господарств у селах, де раніше їх не було. Темпи колективізації були найвищими на Волині: за п'ять місяців, з травня по жовтень 1948 р., створено 407 колгоспів, за неповних два місяці 1948 р. (з 20 жовтня по 30 листопада) – 23 колгоспи. З кінця 1948 р. до завершення 1949 р. кожні десять днів в середньому організовувалося по 5-6 колгоспів. На 1 січня 1950 р. їх кількість досягла 1074 [10, 1-19].

Форсовані й насильницькі методи колективізації досить швидко принесли „радянським” бажані результати. На січень 1949 р. у Волинській області колгоспи об'єднували вже 80% усіх селянських господарств. На початку 1950-х років ціною величезних зусиль і численних жертв влада нав'язала західному регіону України цілковиту і єдину радянську модель колективного господарювання.

Підсумовуючи огляд соціально-економічних перетворень у волинських селах у перші повоєнні роки, можна зробити такі висновки. Сільське господарство Волині, виснажене окупантами в роки війни, з перших днів визволення було піддане нещадній експлуатації з боку радянської системи. Історія колективізації волинського краю є свідченням того, що ця модель соціально-економічного устрою села штучно нав'язувалася радянським політичним режимом і подавалася ним як безальтернативна.

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. Р-164. – Оп. 1. – Спр. 349.

2. ДАВО. – Ф. Р-677. – Оп. 1. – Спр. 21.

3. ДАВО. – Ф. Р-677. – Оп. 1. – Спр. 21.

4. Волинська область за роки радянської влади (1940-1960 рр.). Статистичний збірник. – Львів: Вид-во „Каменярь”, 1969.

5. ДАВО. – Ф. Р-677. – Оп. 1. – Спр. 21.

6. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 2. – Спр. 3.

7. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР/ Івасюта М.К. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962.

8. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів (Ред. кол. М.К. Івасюта (відп. ред.) та інші). – К.: Наук. думка, 1976.

9. Правду не здолати: Труднощі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень. – Львів: Каменярь, 1974.

10. ДАВО. – Ф. Р-295. – Оп. 4. – Спр. 184.

О.В. Чеберяко

СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ БЮДЖЕТІВ В УСРР 1920-Х РР.

В історіографії проблем соціально-економічного розвитку українського села 1920-х років висвітлено, хоч і недостатньо вичерпно, структуру селянських бюджетів, тобто селянського двору. У 1920-х рр. статистично-економічні дослідження стосувалися визначення доходності селянських господарств для встановлення ставок їх системного оподаткування, а також з'ясували натурально-фінансові джерела наповнення сімейного бюджету селян, але з метою орієнтовного формування хлібофуражного балансу. Матеріали обстежень друкувалися окремими виданнями про селянські бюджети [1], а також про грошовий обіг селянських господарств [2]. Наукова та публіцистична література тих років зосереджувалася на питаннях їх соціально-класової диференціації, виявляючи економічний потенціал заможних груп селян для оподаткування, майнового страхування, розміщення державних позик та різних поборів. Українські історики звертають увагу саме на селянські бюджети [3], спираючись на методики статистичного аналізу 1920-х рр.

Поняття і соціально-економічні явища („сільський бюджет”, „селянські бюджети”) вирізняються термінологічно та організаційно-функціонально. Визначення „сільські бюджети” віддзеркалювало еволюцію місцевого бюджету України, його первинну бюджетну одиницю – кошторис доходів і видатків сільських рад. Тоді існували губернські, округові, міські, районні бюджети, а формування сільських бюджетів викликало неоднозначні оцінки партійно-радянської номенклатури стосовно доцільності їх створення. Отже, „сільські бюджети” представляли адміністративно-територіальну одиницю та місцевий орган влади, а селянські бюджети – родинно-побутовий осередок, а зв'язок між ними мав опосередковану залежність. Селяни брали участь у формуванні прибуткової частини сільського бюджету (податки, збори), створюючи мережу соціально-побутових та культурно-освітніх закладів на селі, відшкодовуючи частку власного сімейного бюджету.

Об'єктом нашого історично-економічного дослідження є бюджетні відносини в Україні 1920-х рр., а предметом створення та функціонування найдрібнішої бюджетної одиниці – організаційних форм бюджету сільських рад в українському селі. Важливо виявити їхню хронологію становлення, нормативно-правового оформлення, структурно-системного розвитку, показати переваги і недоліки диференціації місцевих бюджетів за адміністративно-територіальним принципом, що і є метою автора запропонованої до уваги статті.

Організаційно-фінансова участь селян у місцевому бюджеті розглядалася в якості платників податку – натурального, єдиного сільськогосподарського, промислового, прибуткового тощо. На початку 1920-х рр., судячи з оцінок номенклатурних працівників Наркомфіну УСРР, питання про самодіяльну бюджетну одиницю на селі навіть не обговорювалося [4, 3]. Положення „Про сільські ради” від 8 липня 1923 р., яким закріплювалися їх адміністративні межі та повноваження, не